

УДК [73. 027 : 72. 036] (476)

Манументальная скульптура Беларусі і архітэктурнае асяроддзе, спецыфіка сінтэзу на сучасным этапе

Чайко М. П.

Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы», Гродна

Сучасныя формы ўзаемадзеяння архітэктуры і манументальнай скульптуры дэманструюць адыход ад класічнай арганізацыі гарадской прасторы, дзе манумент выступае ў якасці візуальнай і метафарычнай дамінанты. Гэта тэндэнцыя выклікае шэраг негатывных з'яў, што ўплываюць на дысгарманічнае асяроддзе беларускіх гарадоў. Новае аблічча архітэктурных аб'ектаў часта ўступае ў дысананс з пластычнымі якасцямі скульптуры. Яшчэ больш пытанняў выклікае спосаб уключэння манументальнага твора ў кантэкст горада. Сучасная манументальная і манументальна-дэкаратыўная скульптура Беларусі прадстаўляе новыя варыянты ўзаемадзеяння з архітэктурным асяроддзем. На мяжы XX–XXI стст. можна вылучыць характэрныя рысы манументальных скульптурных твораў па спосабу іх увядзення ў гарадскі кантэкст. Артыкул раскрывае спецыфіку архітэктурна-скульптурнага сінтэзу на прыкладзе манументальнай, манументальна-дэкаратыўнай скульптуры Беларусі, устаноўленай за апошнія дзесяцігоддзі.

Ключавыя словы: мастацтва, беларускае, сучаснае, манументальная скульптура, манументальна-дэкаратыўная скульптура, сінтэз, архітэктура.

(Искусство и культура. — 2014. — № 1(13). — С. 23–28)

Monumental Sculpture of Belarus and Architectural Environment, Specificity of Synthesis at Present Stage

Chaiko M. P.

Educational establishment «Grodno State Ya. Kupala University», Grodno

Contemporary forms of interaction of architecture and monumental sculpture demonstrate departure from classical organization of city space where the monument is a visual and metaphorical dominat. This tendency calls out a number of negative phenomena which influence disharmonic environment of Belarusian cities. New appearance of architectural objects often disonates with plastic features of sculpture. Still more questions arise from the way of inclusion of the munumental piece into the city context. Contemporary monumental and munumental and decorative sculpture of Belarus presents new variants of interaction with architectural environment. On the borderline of the XX–XXI centuries one can single out typical features of monumental structural pieces in accordance with the way of their introduction into city context. The article reveals specificity of architectural and structural synthesis on the example of monumental, monumental and decorative sculpture of Belarus which was erected during the last decades.

Key words: art, Belarusian, contemporary, monumental sculpture, monumental and decorative sculpture, synthesis, architecture.

(Art and Culture. — 2014. — № 1(13). — P. 23–28)

Архітэктура і скульптура аб'яднання ў акаштовае новае высокае адзінства, дзе з асобай значнасцю раскрываецца вобразная сіла, традыцыйна акрэсліваецца як

сінтэз мастацтваў. Мастацкае адзінства, заснаванае на сінтэзу мастацтваў, эстэтычна арганізоўвае матэрыяльнае і духоўнае асяроддзе чалавечага быцця. Сінтэтычнае цэ-

Адрас для карэспандэнцыі: e-mail: chajko.m@tut.by – М. П. Чайко

лае, што грунтуецца на вобразным сімбіёзу скульптуры і архітэктуры, – духоўная каштоўнасць нацыянальнай культуры.

«Манументальная скульптура Беларусі на розных гістарычных этапах дэманструе шэраг высокамастацкіх твораў, заснаваных на прынцыпах архітэктурна-скульптурнага сінтэзу. Каштоўныя творчыя прынцыпы сінтэзу архітэктуры і скульптуры, выпрацаваныя ў папярэдні (савецкі) перыяд, чырвонай ніткай праходзяць праз беларускае манументальнае мастацтва, знаходзяць сваё адлюстраванне і ў шматлікіх сучасных работах» [1, с. 23].

Мэта артыкула – вызначэнне спецыфікі сінтэзу манументальнага мастацтва і архітэктурнага асяроддзя на мяжы ХХ–ХХІ стст.: праблемы ўзаемадзейнення, характэрныя спосабы пластычнага і кампазіцыйнага вырашэння манументальнай скульптуры ў гарадскім асяроддзі і прынцыпы ўзаемасувязі архітэктурных і скульптурных аб'ектаў у сучасным гарадскім кантэксце.

Спецыфіка ўзаемаадносін архітэктурных і скульптурных форм на сучасным этапе стварае складаную і неадназначную карціну «мастацкага дыялогу». Гэта актуальнае пытанне, што звяртае на сябе ўвагу з боку беларускага мастацтвазнаўства, архітэктараў і скульптараў. Праблематыка ўзаемадзейнення скульптурных і архітэктурных форм акрэслена ў артыкулах М. Баразны [2], А. Шамрук [3], П. Вайніцкага [4–8], А. Сардарава [9] і інш. Сінтэз, як сродак дасягнення мастацкай выразнасці ў сучаснай манументальнай скульптуры, з'ява рэдкая. Усё часцей архітэктурна-скульптурнае вырашэнне манументальнага твора – прыклад дысанансу, дзе праблемы архітэктурнай прывязкі і добраўпарадкавання стаяць на першым месцы. Мастацтва ансамблю, як вышэйшая праява кампазіцыйнага майстэрства і сродак увасаблення мастацка-эстэтычных і горадабудаўнічых ідэй не характэрны для сучаснай карціны развіцця манументальнай скульптуры. Скульптары часцей арыентаваны на стварэнне замкнёнага ў сабе, самакаштоўнага твора, а не на гарадскі кантэкст.

Праблемы дасягнення гарманічнага мастацкага вобраза манументальных скульптурных і архітэктурных форм. Адной з асноўных праблем у сённяшнім манументальным мастацтве застаецца пытанне ўзаемадзейнення архітэктуры і мастацтва.

Адсутнасць дыялогу паміж архітэктарамі, мастакамі і дызайнерамі перашкаджае перспектыўнаму праектаванню. «Сучасная архітэктурная пластыка ў стане аккумуляваць розныя формы. Але многае залежыць ад таго, наколькі архітэктар зможа задзейнічаць асяродак» [2, с. 10]. У цэнтры вызначанай праблемы – аўтаномны характар развіцця мастацкай і архітэктурнай школы, уласцівы апошнім дзесяцігоддзям. Гэту праблему ўзмацняе новы прынцып увядзення манументальных мастацкіх твораў ў прастору горада. У папярэдні (савецкі) перыяд, праектаванне манументальнага твора, як правіла, адбывалася адначасова з агульным праектам горадабудаўнічай сістэмы. На сучасным этапе характэрна ўжывленне манументальнага твора ў існуючую сфарміраваную прастору.

Не менш важнай праблемай у дасягненні гарманічнага мастацкага вобраза ў кантэксце асяроддзя з'яўляецца рознастылёвы характар архітэктурных і скульптурных форм. «Сохранившийся от прошедшей эпохи визуальный пластический ряд монументальных работ заметно диссонирует с сильно изменившейся за последние годы эстетикой новейшей архитектуры. Легкие современные архитектурные формы, высокоэстетичные строительные материалы и конструкции, позволяющие создавать чисто архитектурными приемами выразительные художественные эффекты, требуют изменения формальной структуры монументально-декоративных произведений и принципов их введения в архитектурное пространство» [3, с. 23].

Наступная тэндэнцыя сучаснай манументальнай скульптуры Беларусі, пад уплывам якой законы сінтэзу архітэктурных і скульптурных форм парушаюцца, – арнаменталізацыя. Звыш параднасць, дэкаратыўны рэпрэзентывізм, як якасныя катэгорыі сучаснай манументальнай і манументальна-дэкаратыўнай скульптуры, сталі заканамернымі. Яны вылучаюцца па сваіх мастацкіх якасцях у асобную мастацкую з'яву, – «феномен арнаменталізацыі» [4]. «Множество новейших скульптурных компонентов урбанистических пространств Беларуси в полной мере подходят под Хельгуэровское определение орнаментализации, будучи необязательными, но весьма помпезными добавлениями к застройке. Выполнен-

ная в упрощенной пост-социалистической, наследующей классицизму, стилистике, орнаментальная бронзовая пластика зачастую выглядит инородно по отношению к формам и материалам современной архитектуры. Тем не менее, на протяжении последнего десятилетия скульптурные элементы такого рода продолжают активно внедряться в городскую среду» [4, с. 29].

Яшчэ адным фактарам, што ўплывае на адсутнасць мастацкага ўзаемадзеяння манументальнага твора і архітэктурнага асяроддзя, з'яўляецца стыхійны выбар месца, пляцоўкі для помніка. «Ужыўленне» скульптуры ў гарадскую сітуацыю вельмі часта носіць штучны, выпадковы характар, ініцыяваны непрафесійным рашэннем з боку мясцовага адміністрацыйнага апарату.

Аднак, у агульным кантэксце дызгарманічных адносін архітэктурна-прасторавых і скульптурных форм, што ўласцівы цэламу шэрагу мастацкіх твораў рэалізаваных за апошнія дзесяцігоддзі на Беларусі, нельга адмаўляць зніжэнне прафесійнай адказнасці з боку аўтарскага калектыву. Калі архітэктары і скульптары не дасягаюць вобразнага і кампазіцыйнага адзінства помніка ці мемарыяла, недасканалымі з'яўляюцца арганізацыя прасторы, узгодненасць маштабу, прапарцый, рытму.

Праца скульптара, які ўдзельнічае ў фарміраванні навакольнага асяроддзя, акрэсліваецца двума асноўнымі фактарамі. *Першы* – пластычная спецыфіка, эмацыянальна-выразныя асаблівасці гэтага віду мастацтва. Аднак самі па сабе мастацкія сродкі выразнасці не гарантуюць «уклучэння» мастацкага твора ў канкрэтнае архітэктурнае асяроддзе.

Другім фактарам з'яўляецца пошук вобразна-кампазіцыйнай структуры, якая забяспечыць зліццё, узаемаўздзеянне скульптурных і архітэктурных форм. Скульптар-манументаліст павінен не проста знайсці гармонію ў кампазіцыі, а акрэсленую форму вобразнага строю, зыходзячы з задач навакольнага, каб упісаць яе ў асяроддзе, падпарадкаваць яе рытмы і абрыс ландшафту і архітэктуры. Па сутнасці, гэтыя пытанні складаюць разам сістэму зносін у асяроддзі, ці «кантэкст асяроддзя». Між тым, неабходна памятаць, што фактар фарміравання асяроддзя – гэта не толькі набор функцыянальных і горадабудаўнічых

асаблівасцей, але і гістарычна складзенае наваколле. Скульптар уводзіць створаны сёння твор у сфарміраваны арганізм, што ў сваю чаргу вельмі часта правакуе канфлікт, дызгармонію новай прасторы.

Характэрныя спосабы пластычнага і кампазіцыйнага вырашэння манументальнай скульптуры ў гарадскім асяроддзі. Культурная прастора мяжы XX–XXI стст. прадстаўлена помнікамі, мемарыяламі, мемарыяльнымі комплексамі, творамі манументальна-дэкаратыўнай скульптуры, жанравай пластыкай, якія можна падзяліць на тры групы. Крытэрыем падзелу скульптурных твораў з'яўляецца ўключэнне манументальнага твора ў канкрэтнае архітэктурнае асяроддзе і яго вобразна-пластычнае вырашэнне ў кантэксце горада. Творы *першай* групы можна ўмоўна акрэсліць як «*сімбіёзныя*» – прыклады сінтэзу мастацтваў, дзе відавочны працяг лепшых традыцый папярэдняга перыяду і ўзбагачэнне мастацкага вобразу сучаснымі сродкамі выяўлення. «*Сімбіёзны*» твор прадстаўляе магчымасці скульптара, які працуе над эстэтычнай арганізацыяй асяроддзя, дзе пластычны аб'ект з'яўляецца кампанентам прадметна-прасторавага наваколля, а часта і яго дамінантным пачаткам. Прастора выступае не толькі як поле актыўнасці скульптуры, а ўваходзіць у склад цэласнага пластычнага вобраза, што ў манументальнай скульптуры знаходзіць сваё ўвасабленне праз філасофскае абагульненне падзей і з'яў. Манументальны пластычны твор акрэслівае мастацкае рашэнне асяроддзя, прыўносіць эмацыянальна-вобразны змест. Гэтыя магчымасці манументальнай скульптуры Беларусі на сучасным этапе рэалізоўвае ў мемарыяльных ансамблях з дапамогай цэлага комплексу мастацкіх сродкаў і ў значнай ступені за кошт прасторава-кампазіцыйнай драматургіі. Асяроддзе ўспрымаецца не толькі як фактар прасторы, але і значнай эмацыянальнай сілы, што ўцягвае, далучае гледача ў кругаварот вобразаў, перажыванняў, пачуццяў. Яркі прыклад такога ўздзеяння – мемарыял «*Яма. Мінскае гета*» (архітэктары Л. Левін, Я. Дзятлаў, А. Капалаў, скульптара Э. Полак, А. Фінскі). «*Сімбіёзны*» характар узаемадзеяння горадабудаўнічай, магістральнай структуры і манументальнага ансамблю

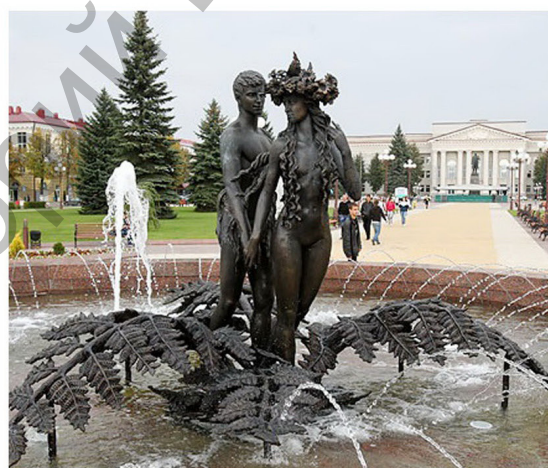
Іл. 1. Аўтарскі калектыў : Ю. Паўлаў, М. Каралёў, Т. Каралёва-Паўлава, Г. Паўлава, А. Паўлаў, Д. Хамякоў. Храм-помнік сынам Айчыны, якія загінулі за яе межамі, на востраве Мужнасці і Смутку. Мінск. 1996.

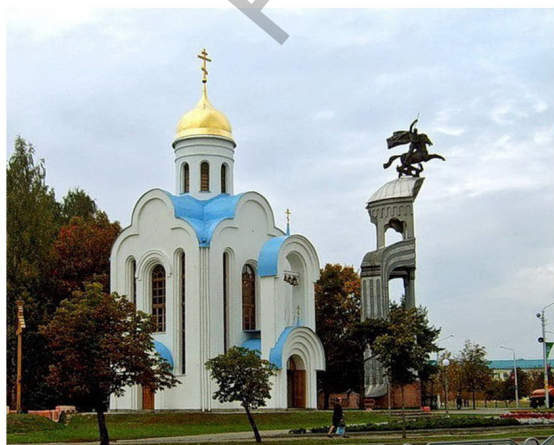
Іл. 2. Скульптар А. Прохараў. Конны помнік Усяславу Чарадзею. Полацк.

Іл. 3. Архітэктар А. Корбут, скульптуры К. Селіханаў, А. Варвашэня. Помнік Уладзіміру Караткевічу. Кіеў.

Іл. 4. Скульптар У. Жбанаў, архітэктар М. Гроднікаў. Скульптура-фонтан «Купалле». Маладзечна.

Іл. 5. Скульптар Г. Буралкін. Помнік святому Георгію Пабеданосцу. Бабруйск.

Іл. 6. А. Купрыянаў, А. Хараберуш, Л. Пакульніцкі. Афармленне Гандлёвага цэнтра «Сталіца» на плошчы Перамогі. Мінск.

ўласцівы Храму-помніку сынам Айчыны, якія загінулі за яе межамі, на востраве Мужнасці і Смутку ў Мінску (1996, аўтарскі калектыў – Ю. Паўлаў, М. Каралёў, Т. Каралёва-Паўлава, Г. Паўлава, А. Паўлаў, Д. Хамякоў), мемарыялу «Воінам-пагранічнікам» у Гродна (скульптар Г. Буралкін, архітэктар С. Федчанка). Апроч мемарыялаў, у сучаснай манументальнай скульптуры ёсць прыклады гарманічнага ўключэння скульптуры ў гістарычны кантэкст горада, дзе архітэктура выступае як база, якая аб'ядноўвае, а пластычны твор пераўтвараецца ў сімвалічна-вобразную форму («Хлопчык з гадзіннікам» скульптара П. Вайніцкага, «Астролаг» скульптара У. Жбанава).

Творы другой групы можна акрэсліць як «самадастатковыя». Пераважная большасць сучасных манументальных твораў – самадастатковыя, замкнёныя ў сабе скульптуры. Арыентаванасць на «самадастатковасць» ці «самакаштоўнасць» часта супрацьпастаўлена магчымасці ўвязаць твор з наваколлем, ствараючы тым самым характар вылучэння, антыгармоніі сэнсавых і асацыятыўных кампанентаў кантэксту асяроддзя. Выразным прыкладам гэтай тэндэнцыі з'яўляецца мемарыяльны знак «Беларусь Партызанская» (скульптар В. Занковіч), які ўзмацняе напружанне праспекту. Дамінуючая вертыкаль калоны ўступае ў саперніцтва з архітэктурнай прасторай, як вынік – вылучэнне твора з кантэксту наваколя. Прыкладам, калі няўдалае архітэктурнае вырашэнне значна зніжае мастацкія каштоўнасці скульптурнага твора, з'яўляюцца такія манументальныя творы, як – конны помнік Усяславу Чарадзею ў Полацку (скульптар А. Прохараў), «Рагнеда і Ізяслаў» у Заслаўлі (архітэктар І. Марозаў, скульптар А. Арцімовіч), помнік Уладзіміру Караткевічу ў Кіеве (архітэктар А. Корбут, скульптары К. Селіханаў, А. Варвашэня). Адсутнасць прасторава-часовых сувязяў з наваколлем, выпадковы характар выбару месца для помніка, парушаюць гарманічнае раскрыццё вобраза. Падвоенасць сэнсаў, «эфект, блізкі тэатра абсурду» [3] спараджае скульптура-фантан «Купалле» ў Маладзечне (скульптар У. Жбанаў, архітэктар М. Гроднікаў). Памеры і абрыс архітэктурнага пастаменту помніка св. Георгію Пабеданосцу ў Бабруйску (скульптар Г. Буралкін) прыклад неўраўнаважанасці форм і аб'ёмаў.

Дзе адсутнасць унутранай кампазіцыі архітэктурна-скульптурных элементаў помніка ўзмацняецца дысанансам з наваколлем.

Да «трэцяй» групы можна аднесці манументальна-дэкаратыўныя творы з выразнымі «арнаментальным» пачаткам [4]. «Арнаментальныя» творы актыўна засвойваюць сучасную гарадскую прастору беларускіх гарадоў. Прыкладам таму з'яўляецца надземнае афармленне Гандлёвага цэнтра «Сталіца» на плошчы Перамогі ў Мінску, якая складаецца з элементаў расліннага арнаменту, гербаў і скульптурнай групы (А. Купрыянаў, А. Хараберуш, Л. Пакульніцкі). «Скульптурное дополнение помпезного и тяжеловесного архитектурного решения надземной части комплекса на площади Независимости придало этому псевдоклассическому нагромождению гранита оттенок китчевости. Отныне произведения архитектуры, размещенные на площади, многие из которых имеют значительную историко-культурную и художественную ценность, вместе с памятником М. Манизера воспринимаются сквозь призму увековеченного в бронзе бренда завода «Кристалл», ассоциирующегося также со скульптурой московской ВДНХ 1950-х гг.» [3, с. 24]. Сведчаннем крызісу ў сучасным манументальна-дэкаратыўным мастацтве і адсутнасцю сінтэзу паміж архітэктурнымі і скульптурнымі формамі з'яўляюцца маштабныя рэалізацыі апошняга дзесяцігоддзя: пластычнае афармленне фасада Нацыянальнага акадэмічнага Вялікага тэатра оперы і балету (скульптары Г. Буралкін, А. Фінскі, М. Шкробат) і аздабленне сродкамі пластыкі Беларускага нацыянальнага цырка (скульптар С. Бандарэнка). «Скульптура на фасаде театра создает очевидный диссонанс с архитектурным объемом, сбивает его масштаб и ритмический строй, нарушает художественно-стилевую гармонию и общую выразительность знакового произведения И. Лангбарда» [3, с. 24]. Новае афармленне тэатра, па словах П. Вайніцкага, «...разрушение уникальной историко-архитектурной среды одновременно с грубым несоответствием стилистике здания – детализированная псевдоклассицистичность изваяний диссонирует с принципами (лаконичностью и ясностью) конструктивизма, не приемлющего бесполезное украшательство» [4, с. 32]. Негатыўную адзнаку набыў і аздабле-

ны скульптурнымі творамі сквер Парыжскай камуны, што прылягае да тэатра. «Стилистического единства среды проектировщикам достичь не удалось – фонари, скамейки и гранитные детали разнотильные. Эклектичность и бессмысленность оформления сквера размывают формальную и концептуальную ясность созданного Лангбардом архитектурно-ландшафтного ансамбля» [4, с. 32]. Між тым нельга адмаўляць актыўнае выкарыстанне мастацкіх сродкаў манументальнай скульптуры для стварэння запамінальнага, адметнага асяроддзя беларускіх гарадоў.

Прынцыпы ўзаемасувязі манументальных скульптурных твораў з кантэкстам асяроддзя. Розныя прынцыпы ўзаемасувязі архітэктурных і скульптурных элементаў кантэксту асяроддзя – адлюстраванне працэсу пашырэння мэтай і задач сучаснай пластыкі. Можна вызначыць некалькі спосабаў узаемадачынэння пластычных аб'ектаў у гарадабудаўнічым асяроддзі:

- ансамблевы (скульптурны аб'ект з'яўляецца часткай гарадской інфраструктуры, выконвае арганізуючую ролю ці ўключаны ў паркавы мікраансамбль);
- сузалежны (скульптурны аб'ект з'яўляецца мастацкай формай аздаблення архітэктуры або выкарыстоўвае забудову ў якасці кулісы);
- калажны (узаемадзеянне розных, адносна самастойных кампазіцый, элементаў кантэксту асяроддзя);
- стылістычны (архітэктурная сітуацыя непасрэдным чынам уплывае на стылістыку скульптурнага твора);
- свабодны (скульптурны твор не спрабуе пераўтварыць наваколле, не прэзентуе на актыўную ролю, часта носіць інтэрактыўны характар).

Заклучэнне. Манументальная скульптура мяжы XX–XXI стст. дэманструе новыя спосабы ўзаемадачынэння з архітэктурнай прасторай. Кампазіцыйнае вырашэнне манументальнай і манументальна-дэкаратыўнай скульптуры ў кантэксце горада эвалюцыянуе разам з ідэйна-духоўным жыццём грамадства. Формы ўключэння манументальнага помніка ў архітэктурнае асяроддзе, іх інтэрпрэтацыя, адлюстроўвае змены ў поглядах на мэты і задачы манументальнай скульптуры ў соцыуме. Традыцыйнае разуменне сінтэзу мастацтваў не адпавядае сучаснасці.

Дасягненне гарманічнага адзінства прасторава-кампазіцыйных, сэнсава-асацыя-тыўных і гісторыка-культурных кампанентаў манументальнага твора – актуальнае пытанне, якое стаіць сёння перад скульптарамі і архітэктарамі Беларусі. Мастацкая прастора канца XX – пачатку XXI стст. прадстаўлена актыўным пошукам новых форм уключэння скульптуры ў гарадскі кантэкст. Устанаўленне манументальных аб'ектаў на сучасным этапе набыло большую свабоду, «дэмакратызм». Сістэма планавага праектавання ўсіх элементаў гарадской сітуацыі адышла ў гісторыю. Усе часцей спосаб узнікнення пластыкі ў жыццядзейнай прасторы чалавека носіць нечаканы характар.

ЛІТАРАТУРА

1. Артёмович, А. И. Белорусская школа скульптуры / А. И. Артёмович; под ред. В. В. Смольской. – Минск: Белорус. гос. акад. искусств, 2011. – 240 с.
2. Баразна, М. Р. Манументальнае мастацтва Беларусі на сучасным этапе / М. Р. Баразна // Сучаснае манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі: стан і перспектывы: матэрыялы навук.-практ. канф. Мінск, 22 снеж. 2011 г. / БДЗАМ; рэдкал.: В. У. Смольская [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 7–12.
3. Шамрук, А. С. Монументальное искусство: в поисках новых ориентиров / А. С. Шамрук // Сучаснае манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі: стан і перспектывы: матэрыялы навук.-практ. канф. Мінск, 22 снеж. 2011 г. / БДЗАМ; рэдкал.: В. У. Смольская [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 21–26.
4. Войницкий, П. В. Современные тенденции в белорусской городской скульптуре / П. В. Войницкий // Сучаснае манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі: стан і перспектывы: матэрыялы навук.-практ. канф. Мінск, 22 снеж. 2011 г. / БДЗАМ; рэдкал.: В. У. Смольская [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 27–36.
5. Войницкий, П. В. Демонументализация: особенности постсоветской городской скульптуры / П. В. Войницкий // «Ломоносов»: материалы докладов XIV Междунар. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых МГУ имени М. В. Ломоносова, Москва, 11–14 апр. 2007 г. / Издательский центр факультета журналистики МГУ имени М. В. Ломоносова; отв. ред. И. А. Алешковский, П. Н. Костылев [Электронный ресурс]. – 2007. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/session_arts.pdf. – Дата доступа: 20.03.2013.
6. Войнитский, П. Скульптура в городе. Опыт последних лет / П. Войнитский // Архитектура и строительство. – 2002. – № 5. – С. 3–6.
7. Войницкий, П. В. Скульптура и архитектура: украшение или взаимодействие / П. В. Войницкий // Архитектура и строительство. – 2009. – № 12. – С. 52–54.
8. Войницкий, П. Черным по белому: скульптуры на здании театра / П. Войницкий // Архитектура и строительство [Электронный ресурс]. – 2009. – № 4. – Режим доступа: <http://ais.by/story/2412>. – Дата доступа: 24.02.2010.
9. Сардаров, А. С. Монументальное искусство и архитектурная среда / А. С. Сардаров // Сучаснае манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі: стан і перспектывы: матэрыялы навук.-практ. канф. Мінск, 22 снеж. 2011 г. / БДЗАМ; рэдкал.: В. У. Смольская [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 12–20.

Паступіў у рэдакцыю 18.11.2013 г.